

HET GRONINGS-DRENTSE VEENLANDSCHAP

Jan Meijering

Mens en landschap, vroeger en nu Deel 4

In de artikelenreeks 'landschap toen en nu' zijn tot nu toe twee landschappen behandeld: het Drentse zandlandschap en het Fries-Groningse zeekleilandschap. Tot slot van deze reeks zou het veenlandschap – gelegen tussen beide eerder genoemde landschappen – aan de orde komen. Daarmee zou echter een aantal landschappen o.a. de Friese Wouden en Westervolde worden vergeten, waardoor het totaalbeeld van het landschap

Gedempte wijk bij Gasselternijveensemond

toen en nu incompleet zou blijven. Om die reden is besloten ook aan deze 'vergeten' landschappen aandacht te besteden.

Geologische geschiedenis

De basis van het landschap werd gevormd gedurende de laatste fase van het Pleistoceen, waarbij het reliëf vooral tijdens de laatste twee koude tijden, het Saalien en het Weichselien ontstond.

Pleistoceen

In het Saalien breidde het landijs zich vanuit Scandinavië dermate ver zuidwaarts uit, dat de noordelijke helft van Nederland er lange tijd mee bedekt was. Met het landijs

werd puin meegevoerd, dat als grondmorene werd afgezet: de keileem.

Het ijsfront was niet stationnair, maar kende een aantal uitbreidings- en terugtrekkingsfasen. Tijdens een van de terugtrekkingsfasen heeft het ijsfront langere tijd in Oost Groningen stilgelegen. Vanuit het ijsfront vloeiden ijstongen (vergelijkbaar met gletsjers) die de ondergrond opzij en omhoog persten, waardoor ze geheten tongbekkens en stuwwallen ontstonden. Resten van deze stuwwallen zijn o.a. de heuvels bij Winschoten en Onstwedde.

Elk voorjaar zochten grote hoeveelheden ijssmeltwater zich een weg naar zee en deze watermassa werd nog eens vergroot door

water afkomstig van Duitse rivieren, waarvan de benedenlopen door het landijs geblokkeerd waren. Deze rivieren bogen om in westelijke richting, zodat veel water zich aan de voet van de Hondsrug concentreerde. Hierdoor werd een breed en – mede door de lage zeespiegelstand – diep dal uitgeslepen: het *oerstroombdal* van de Hunze.

Gedurende de laatste koude fase, het Weichselien, bereikte het landijs Nederland niet, maar heerste er wel een koud klimaat. De tweede helft van het Weichselien is daarbij het meest van invloed geweest op het reliëf: het klimaat was toen koud en droog, waardoor zich slechts plaatselijk een toendra

vegetatie kon handhaven. Veelal kreeg de wind vat op het blootliggende zand, waarvan bij stormen grote hoeveelheden werden verplaatst. Daar het zand daarbij als een deken op de omgeving werd afgezet werd het aangeduid met de term *dekzand*.

De Hunze was door de geringe afvoer van sneeuwmeltwater niet in staat zijn omvangrijke oerstroombdal te handhaven en werd door inwaaierend dekzand grotendeels opgevuld. Ook andere rivieren raakten telkens verstopt door inwaaierend dekzand, waardoorheen het sneeuwmeltwater zich ieder voorjaar een nieuwe weg moest banen. Hierdoor ontstonden brede dalen met talrijke dekzandruggen en stroomdalresten oa. de Westerwoldse

A.

Niet alleen in en langs de rivierdalen ontstonden dekzandruggen, maar ook op andere plaatsen, namelijk daar waar het dekzand in de lokaal aanwezige begroeiing inwaaide. Zo ontstonden oa. de ruggen van Boertange en Muntendam.

Aan het eind van het Weichselien, toen het klimaat enkele keren licht verbeterde, begon in de beekdalen en de vele afgesneden beekdalresten de eerste veenvorming (hypnaaceenveen). Vaak werd dit veen afgewisseld door zandlaagjes . .

Wijk bij Drouwenormond

Holoceen

Ca. 10.000 jaar geleden werd het klimaat definitief warmer. Door de klimaatsverbetering kon zich een aaneengesloten vegetatie vormen, waardoor het reliëf min of meer werd vastgelegd.

In beekdalen ontwikkelde het veen zich tot rietzegge- en moerasbosveen. Hetzelfde gebeurde in eerste instantie ook op de lagere hellingen in het overgangsgedebied naar de zee, maar daar werden door de voortdurende zeespiegelrijzing de omstandigheden steeds braker, waardoor zich riet- en zeggerietveen ontwikkelde.

Ca. 8000 jaar geleden kwam de veengroei pas goed op gang als gevolg van een sterke toename van de neerslag. Er ontwikkelde zich veen, dat zich voedde met regenwater en dit als een spons kon vasthouden: *veenmosveen*. Vanuit de lagere delen breidde het veenmosveen zich als een deken over de hogere zandgronden uit en drong daarbij ook de beekdalen binnen, waar het het moerasbos verstikte. Na een droogte periode, waarin de groei tijdelijk was gestopt, herstelde de veenmosveengroei zich en ontwikkelde zich – door het vasthoudend vermogen van regenwater – koepelvormig. Plaatselijk ontstonden meertjes de zogeheten meerstallen, die vaak tot brond werden van veenriviertjes als Fivel, Oude – en Termunter A, Pekel A, Pagediep en Mussel A. Door het geringe verval naar zee en door de gelijkmatige afvoer uit het veen kregen deze riviertjes een meanderend karakter.

Aan de noord- en oostzijde van het veenlandschap ontstonden door inbraken van de zee geulen en werd op het veen een kleidek afgezet. Perioden met toenemende invloed van de zee, transgressies, werden daarbij afgewisseld met perioden van rust, regressies, waarbij de veengroei zich kon herstellen en uitbreiden. Dit was de oorzaak van een zich

voortdurend wijzigende ligging van de grens tussen het kwelder- en het veenlandschap.

Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

Het huidige landschap is het resultaat van een eeuwenlange wederzijdse beïnvloeding tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving. Het oorspronkelijke natuurlijke landschap veranderde door een verdergaande ontwikkeling van het bodemgebruik en verbetering van de techniek geleidelijk in een kultuurlandschap. In de ontwikkeling van een kultuurlandschap zijn verschillende perioden vertegenwoordigd. Zo zijn het wierden- en esdorpenlandschap ouder dan het streekdorpenlandschap. Het veenkoloniale landschap behoort tot de relatief jonge landschappen.

Centraal zullen de functie en ontginning van het veenlandschap staan.

Prehistorische bewoning

De oudste bewoning gaat tot vele eeuwen voor het begin van de jaartelling terug. Uit archeologische vondsten blijkt, dat Westerwolde in verschillende perioden bewoond is geweest. De oudste vondst, gedaan te Sellingen, dateert uit het Mesolithicum. Relikten wezen verder op een omvangrijke bewoning gedurende het Neolithicum en de Bronstijd (grafheuvels), de IJzertijd (urnenvelden en Celtic fields) en een geringe bewoning in de Romeinse tijd.

De bewoning en de bewerking van de grond concentreerden zich op de dekzandruggen langs de Westerwolde A en Ruiten A. Het veenlandschap zal als ondoordringbaar moeras een beschermende en isolerende functie hebben gehad en daarnaast als jachtgebied dienst hebben gedaan.

Omdat de Celtic fields (akkercomplexen) door overexploitatie en waarschijnlijk mede door klimaatverandering gingen verstuiven, trok een groot deel van de bevolking omstreeks 700-500 voor Chr. naar de kuststre-

ken. Uit die tijd stamt het begin van de okkupatie van het kwelderland.

Ook hier had het veenlandschap dezelfde functies als eerder genoemd.

Veenlandschap met streekdorpen

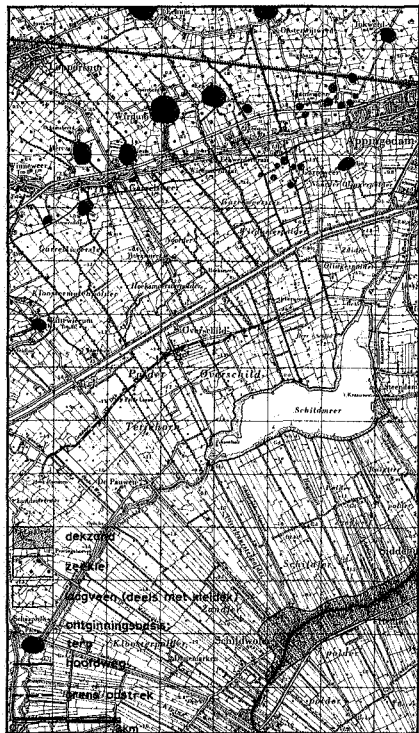
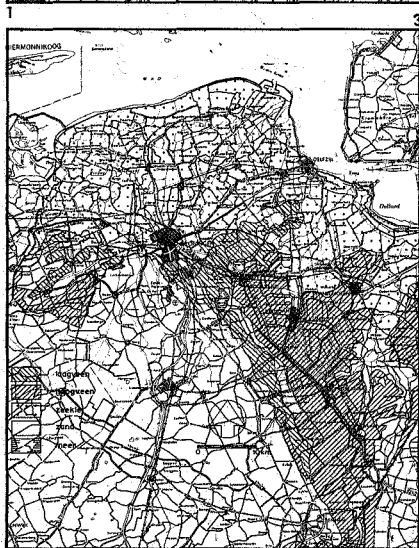
Het veenlandschap werd door zandruggen doorsneden, die op de hoogste delen van een veenbedekking vrijbleven. Oorspronkelijk zullen deze streken door uitgestrekte moerasbossen bedekt zijn geweest; vele bestaande streeknamen wijzen hierop, bv. Duurswold.

In de periode van ca. 1100-1200 na Chr komt een bewoning op gang; waarschijnlijk vormde de van nature slecht ontwaterings-situatie de oorzaak van deze relatief late okkupatie. Op zandruggen oa. die van Slochteren, Zuidbroek en Meeden ontstond een streekdorpbewoning waarbij de boerderijen naast elkaar werden gerangschikt. Door een evenwijdige percelering, loodrecht op de lengterichting van de bebouwingslijn, had iedere boerderij door het *recht van opstrek* hogere en lagere gronden binnen het bedrijf. De hoger gelegen gronden leenden zich goed voor akkerbouw, terwijl de lager gelegen veengronden in gebruik waren als weide en hooiland.

De ontsluiting vanuit het kwelderlandschap geschiedde vanaf de aan de noordrand van het veenlandschap gelegen terrein oa. Merum, Wirdum en Enzelen. Hierbij ontstond de *meedenverkaveling*, die ten oosten van Hunze respectievelijk Reitdiep wordt aangetroffen.

Afgegraven veenlandschap met streekdorpen

In de 12e- 13e eeuw begonnen de eerste afgravingen aan de randen van het veenmosveencomplex. Deze geschieden door de bewoners zelf met als doel hun areaal bouwland te vergroten; de gewonnen turf diende als brandstof voor eigen gebruik.

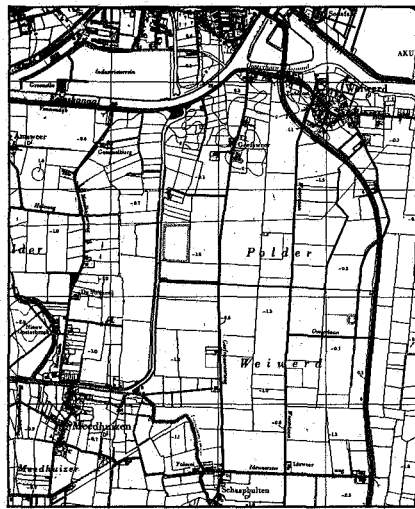
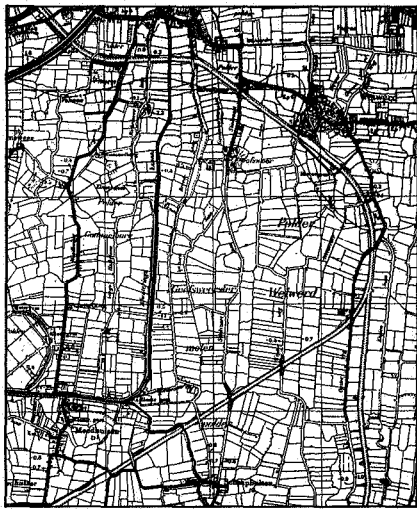

figuur 1: Belangrijkste reliëf en restanten van het afwateringspatroon resterend uit het Pleistoceen

figuur 2: Laagveen met opstrekend verkavelingspatroon (ten noorden van het Schildmeer d.m.v. golvende lijnen benadrukt)

figuur 3: Omvang veen vóór het ingrijpen van de mens

figuur 4: Verkavelingspatroon veenkoloniën

figuur 5: Oude en nieuwe situatie in een gebied met laagveen, deels met kleidek
Polder Weierd

begonnen de eerste afgravingen aan de randen van het veenmosveencomplex. Deze geschieden door de bewoners zelf met als doel hun areaal bouwland te vergroten; de gewonnen turf diende als brandstof voor eigen gebruik. Om zich te beschermen tegen zuur veenwater, dat hun bouwland bedreigde, legden de bewoners later veendijken aan.

De eerste georganiseerde veenaafgraving vond plaats door kloosterlingen uit Aduard, die blijkens een oorkonde uit 1285 in de omgeving van Kropswolde turf staken. Later stuurde ook de stad Groningen zijn inwoners naar het veen om daar net zo lang turf te steken tot in de herfst de veenputten met regenwater volliepen. Op den duur vestigden deze zich daar blijvend en ontgonnen de afgraving veengronden.

De eerste ontginningen worden de rand-

veenontginningen genoemd.

Rond 1600 begon een aantal Friezen met een systematische afgraving van het veen langs de Pekel A. De slingerende loop werd hierbij vergraven om een beter bevaarbaar diep te krijgen ten behoeve van de turfafvoer. De vervening werd nu groots aangepakt; de turf werd een exportproduct en o.a. uitgevoerd naar Emden, Bremen en Hamburg. De turfgraverij is in 1635 door de stad Groningen overgenomen en om alle afvoer via de stad te laten verlopen, werden van daaruit kanalen gegraven zoals het Winschoterdiep en het Stadskanaal.

Daarna werden volgens een bepaald systeem wijken (zijkanalen) gegraven veelal loodrecht op de kanalen. Langs de kanalen vestigden zich boeren, die de gronden na ontginning in gebruik namen. In de loop der

jaren heeft de bewoning zich langs de meeste kanalen verdicht, waardoor de voor de veenkolonien zo karakteristieke kanaaldorpen ontstonden. Daarbij zijn te onderscheiden: dorpen met een zogenaamd eenkanalenstelsel, zoals Borgercompagnie, Tripscompagnie en Kielwindeweer en dorpen met twee evenwijdige kanalen, zoals Veendam, Wildervank en Stadskanaal.

Zo is van de 17e tot de 20e eeuw het gehele veenmosveencomplex afgegraven; waarbij het geheel door de mens geschapen veenkoloniale landschap ontstond.

Het landschap nu

De exploitatie ten behoeve van de menselijke behoefte heeft door de eeuwen heen steeds weer veranderingen in natuur en landschap tot gevolg gehad. Door de beperkte technische mogelijkheden was de mens lange tijd sterk afhankelijk van zijn natuurlijke omgeving. Vooral in de oudere landschappen valt dan ook een duidelijke samenhang waar te nemen tussen de natuurlijke omgeving en elementen, die het gevolg zijn van menselijke bedrijvigheid. Het landschap zoals dit zich manifesteert, dankt voor een zeer belangrijk deel zijn rijkdom en verscheidenheid juist aan het menselijk ingrijpen.

Maar ook is er sprake van verarming van natuur en landschap. Met name in de laatste tientallen jaren is in dit verarmingsproces een stroomversnelling ontstaan. Steeds omvangrijker, steeds ingrijpender en steeds vaker worden natuur en landschap aangepast, terwijl bovendien meer dan vroeger sprake is van scheiding van functies (gebieden alleen voor landbouw, alleen voor recreatie, etc).

Veel ingrepen in een betrekkelijk korte tijd leiden bovendien tot een nivellering van natuur en landschap, omdat deze - waar dan ook in de provincie of in het land - worden aangepast aan dezelfde eisen. Bij al deze

ingrepen is het verlies aan specifieke kenmerken van de verschillende landschappen opvallend groot:

In het aan het kwelderlandschap grenzende veenlandschap dreigt de opstreekende meedenverkaveling te verdwijnen. Het veranderen van de lange smalle perceelsvormen en de ontsluiting vormen de eerste cultuurtechnische ingrepen, die in het streekdorpengebied veelal zijn geschied: ruilverkaveling Slochteren, Meeden-Scheemda. Ook in het relatief zo jonge veenkoloniale landschap heeft het verval ingezet; in sommige wijken wordt illegaal huisvuil gestort, andere wijken worden gedempt, omdat de wegen verbreed moeten worden, waardoor het oorspronkelijke karakteristieke dwarsprofiel wordt aangetast.

Gelukkig is men er tegenwoordig in steeds bredere kring van overtuigd, dat deze ontwikkeling zo niet door mag gaan. Bij de overheid komt dit bv. tot uiting in het rijksbeleid ten aanzien van het landelijk gebied, waarin het gaat om 'het ontwikkelen van verscheidenheid in het ruimtegebruik en het waarborgen en ontwikkelen van verscheidenheid, samenhang en duurzaamheid van het fysisch milieu'.

In de provincie Groningen is het een hard beleidspunt de kenmerken van de landschappen te behouden. Zo worden in het streekplan voor de provincie de meest kwetsbare en waardevolle kultuurlandschappen aangewezen; die beschermd dienen te worden.

Door toepassing van instrumenten, die

oa. in de Relatie nota zijn aangegeven, wordt de mogelijkheid geboden kwetsbare waardevolle kultuurlandschappen te beschermen. Voor de veenkoloniën biedt de herinrichtingswet mogelijkheden tot behoud.

Het is te hopen, dat de bewustwording bij Rijk en provincie ook verder doordringt en dat de voorgenomen beleidsmaatregelen financieel te realiseren zijn. Alleen dan zullen de kwetsbare, waardevolle kultuurlandschappen, van de Gronings-Drentse veenlandschappen die er nu nog zijn een kans op gehouden hebben. ■■

Drs. J. Meijering is als fysisch geograaf verbonden aan de PPD-Groningen.

